

Кампазіцыйныя тыпы мастацкіх тэкстаў У. Караткевіча па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка”

Пытаннем вобраза аўтара, вобраза апавядальніка, а таксама іх суадносінам прысвяцілі свае навуковыя працы многія даследчыкі. Так, аналізу вобраза аўтара В.Вінаградаў надаваў вялікае значэнне [1,2,3,4,5,6]. Вобраз аўтара як прадмет даследавання і як асаблівая сфера, у якой заключаецца тлумачэнне адзінства разнастайных стылістычных пластоў мовы мастацкай літаратуры, быў асабліва істотны для той новай навукі пра мову мастацкай літаратуры, ідэю якой В.Вінаградаў выношваў на працягу ўсёй сваёй навуковай дзейнасці. Ён паказаў змяненне ўяўлення пра аўтарскую індывідуальнасць у старажытнай рускай літаратуры, класіцызме, сентыменталізме, рамантызме, натуралізме і рэалізме.

У выданні «Теория текста» Н.Валгіна разглядае пытанні, звязаныя з аўтарскай мадальнасцю, вобразам аўтара, формамі яго выражэння ў мастацкім і немастацкім (афіцыйным, навуковым) тэкстах, вылучае тыпы аўтарскага маўлення [7]. Нельга не адзначыць такую асаблівасць вобраза аўтара, як двухскіраванасць. Даследчыца звяртае ўвагу на той факт, што вобраз аўтара з’яўляецца вынікам сутворчасці самога аўтара і чытача, які гэты вобраз успрымае. Зыходзячы з таго, што ўспрыманне можа быць розным, то і абрысы вобраза аўтара могуць вагацца, быць недакладна акрэсленымі. На побытавым узроўні гэта асаблівасць выглядае наступным чынам: прачытаўшы адзін і той жа твор, два розныя рэцыпіенты знойдуць у ім нешта “сваё” ці адзначаць тыя рысы, якія засталіся без увагі іншага чытача. Гэта сведчыць пра індывідуальнасць успрымання кожнага тэксту.

У працы “Русская стилистика” А.Гаршкоў разглядае пытанні кампазіцыйнай іерархіі вобразаў аўтара і апавядальніка, спосабы выражэння вобраза апавядальніка, кампазіцыйныя тыпы апавядальных тэкстаў, суадносіны “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка” і мову персанажаў [8].

Пытанню суадносін вобраза аўтара і вобраза апавядальніка ў структуры мастацкага і публіцыстычнага тэксту М.Цікоцкі прысвяціў асобны раздзел у дапаможніку “Стылістыка тэксту” [9, с. 82 -- 105]. Даследчык разглядае кампазіцыйныя тыпы тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара-вобраз апавядальніка”, а таксама не пакідае без увагі асаблівасці маўлення персанажаў і апавядальніка. Звяртаецца да такога паняцця, як “пункт гледжання”, яго прыналежнасць да асобы аўтара ці пераход у сферу свядомасці аднаго з персанажаў.

Разгледзім суадносіны вобраза аўтара і апавядальніка. Вобраз аўтара -- гэта не прасты суб`ект мовы, часцей за ўсё ён нават і не названы ў структуры мастацкага твора. Гэта канцэнтраванае ўвасабленне сутнасці твора, якое аб`ядноўвае ўсю сістэму моўных структур персанажаў у іх адносінах з апавядальнікам і праз іх з’яўляецца ідэйна-стылістычным

фокусам цэлага. Аўтарскія прыёмы будовы мастацкай рэчаіснасці не могуць страціць свайго індыўдуальнага характару. Вобраз аўтара, выключаны са свету апавядання як дзейная асоба, як форма яго экспрэсіўна-сэнсавага асвятлення, усё ж не перастае мысліцца і прысутнічаць у мастацкім творы, у яго стылі. Мастацкая рэчаіснасць па прыёмах сваёй арганізацыі пазнаецца як форма творчасці таго ці іншага пісьменніка. Прынцыпы групіроўкі, адбору “прадметаў”, спосабы абмалёўкі асоб маюць адзнакі пэўнай аўтарскай індыўдуальнасці. Паміж выпадкамі, калі вобраз апавядальніка пашыраецца да межаў вобраза аўтара, і тымі выпадкамі, калі вобраз апавядальніка і вобраз аўтара дакладна размяжоўваюцца, знаходзіцца вялікая колькасць прамежкавых варыянтаў. Трэба дакладна запомніць наступнае: “я” ў праявічым ці вершаваным творы ўказвае на вобраз апавядальніка. Аніякае асобаснае падабенства ці супадзенне біяграфічных звестак тут не ўлічваецца. Да таго ж аўтар можа зрабіць апавядальнікам каго заўгодна, нават самога сябе. Але ні ў якім разе нельга атаясамліваць вобраз апавядальніка з вобразам аўтара. Іх трэба дакладна размяжоўваць.

Падсумоўваючы сказанае вышэй пра суадносіны вобраза аўтара і вобраза апавядальніка ў мастацкіх тэкстах, можна размежаваць іх кампазіцыйную будову на наступныя тыпы. Такія тыпы вылучае М.Цікоцкі:

1. Апавядальнік не названы і не вылучаецца стылістычна. Гэта класічны тып, характэрны для беларускай літаратуры XIX – XX стст.
2. Апавядальнік названы або адзначаны займеннікам “я” і першай асобай дзеяслоўных формаў, але не вылучаецца стылістычна. Пры такім тыпе будовы тэксту вобраз апавядальніка набліжаны да вобраза аўтара.
3. Апавядальнік не названы і не адзначаны займеннікам першай асобы і адпаведнымі дзеяслоўнымі формамі, але вылучаецца з дапамогай моўных сродкаў
4. Апавядальнік названы, вылучаны займеннікам “я” і першай асобай дзеяслоўных формаў, да таго ж акрэсліваецца стылістычна [9, с. 95].

Першы кампазіцыйны тып заснаваны на тым, што апавядальнік не названы і з дапамогай моўных сродкаў не вылучаецца. Для гэтага тыпу характэрна адсутнасць асобы апавядальніка і канцэнтрацыя ўсіх сюжэтных ліній, асабліва сцэнарыя маўленчага ладу твора ў вобразе аўтара.

Разгледзім прыклады з прамым парадкам слоў у сказах:

Ён цягнуўся амаль на сорок вёрст, і ўсе гэтыя вёрсты шумелі верхавіны і маўчалі ўнізе, дзе былі сухія замшэлыя галіны, сівыя лапнік, рэдкія галявіны з імішарамі ды куп`ём і чорныя ручаіны.

Усё тут расло цяжка, змагаючыся за кожны глыток наветра, за кожны прамень, і таму мухаморы былі крывавыя, а з абсыпаных гліцай рыжыкаў, калі збіць іх нагою, таксама тачылася рудая кроў [10, с.126].

Прамы парадак слоў абумоўлівае стылістычную нейтральнасць тэксту.

Для складаназалежных сказаў характэрна перавага злучальных слоў над падпарадкавальнымі злучнікамі:

*Вясна ўсё ж прыйшла, першая і апошняя такая. А можа, і не апошняя. А дарога на разводдзі, сена, **што** плыве поруч з вялікімі чаўнамі, вячэрнія песні дапамагалі вясне [10, с.82].*

*Яна першая заўважыла лёгкі доўблены човен, вельмі вялікі і вёрткі. Човен выслізнаў з гаю, **што** стаяў на пояс у вадзе, і лёгка стаў даганяць непаваротлівую флатылю [10, с.83].*

*Дарога на поўнач ад горада кантралявалася інсургентамі і была небяспечнай. Таму ганцам, **якія** павінны былі трапіць у размяшчэнне коннага палка, даводзілася скакаць з захаду, перапраўляючыся ўнаброд праз Друць або – гэтая дарога была карацейшай, але і больш небяспечнай – ехаць поймаю ракі, наплавамі, каб потым, адолеўшы Дняпро, адчуваць сябе ў бяспецы пад аховаю урадавых войск [10, с.92].*

Складаназалежныя сказы рэалізуюць плаўны пераход ад адной думкі да другой і звязваюць гэтыя думкі ў суцэльны ланцуг разважанняў. Усе разгледжаныя прыклады прадстаўлены апавядальнымі сказамі, што абумоўлена іх стылістычнай нейтральнасцю.

Для тэкстаў **другога кампазіцыйнага тыпу** характэрна набліжанасць вобраза апавядальніка да вобраза аўтара праз выкарыстанне стылістычна нейтральнай лексікі. Апавядальнік абазначаны займеннікам “я” і першай асобай дзеясловаў.

Выкарыстанне дзеясловаў руху надае тэкстам дынамізм:

*Напружыўшы апошнія сілы, я **скаціўся** з горкі, **перасек** шырокую сцежку, **скокнуў** у канаву і **пабег** па дне, па вадзе. Канава набліжалася да агароджы. Я **выскачыў** з яе і адным скачком **перанёсся** да агароджы. Яны былі за якіх-небудзь дваццаць сажняў ад мяне, але трохі замарудзіліся, і гэта дало магчымасць **праскочыць** у ледзь прыкметную дзірку і захавацца ў бэзе. На сцежцы было зусім цёмна ад дрэў, і таму, калі яны амаль бязгучна **прамчалі** паўз мяне, я не змог разгледзець іх. Але я добра чуў, як галоўны прастагнаў: “Да прорвы” [10, с. 255].*

Ужыванне апавядальных сказаў абумоўлена стылістычнай нейтральнасцю мовы гэтага кампазіцыйнага тыпу:

Я апусціў галаву. Дзіўнае чынілася тут. Гаспадар хацеў уцячы, пакінуўшы нас на ярасць мужыкоў. А схілены ім да каталіцтва мужык, яго апора, не даў яму гэтага зрабіць. І тады я наступіў на свой клінок і зламаў яго, а кавалкі кінуў да Лаўравых ног. Нас абяззброілі. А Кізгайлу, напэўна, разарвалі б на месцы, каб не зарыпелі форткі брамы і не заляскалі ланцугі моста, які апусціўся. Я ўбачыў проста перад сабою дарогу, гурмы людзей і конніка на белым кані, што ехаў да брамы. Твар яго быў

запэцканы сажай, барвяны плашч раздзёрты, але вочы палалі агнём, што ўсяляў жах [10, с.381].

Лексічны паўтор злучніка я дапагае сканцэнтраваць увагу на асобе апавядальніка, яго думках і перажываннях:

Я стаяў і слухаў, хоць нейкае неспакойнае пачуццё і казала мне, што яно зараз бліжэй. Я ж не мог паверыць у прадчуванні: павінна была быць нейкая рэальная прычына для гэтага душэўнага стану. Я не мог нічога бачыць: лёгкі туман укрываў раўніну. Я нічога не чуў. Што ж гэта магло быць, адкуль гэты сігнал? Я лёг на зямлю, прыціснуў да яе вуха і праз палову хвіліны адчуў нейкае раўнамернае страсенне зямлі. Не скажу, што я вельмі смелы чалавек, інстынкт самазахавання ў мяне, можа, нават больш моцны, ніж у іншых, але я заўжды быў вельмі дапытлівы. Я вырашыў чакаць і хутка быў узнагароджаны [10, с.253].

Пераважна прамы парадак слоў у сказах як адзнака стылістычна нейтральнай мовы таксама характэрны тэкстам другога кампазіцыйнага тыпу:

Я так быў уражаны гэтым новым здарэннем, што ледзь не прапусціў вяртання ахмістрыні. Тая ішла са свечкай, трымаючы ў руцэ нейкі аркуш паперы. Я прыціснуўся ў нішы дзвярэй, яна прайшла паўз мяне, не заўважыўшы, пасля выглянуў і пабачыў, што яна спынілася ля акна, пахітала галавою і, мармычучы нешта, зачыніла яго [10, с. 257].

У Еўропе я толькі аднойчы бачыў такія вочы, у мужыка пад Вольмірштэтам, калі нямецкія сабратаў ў кірасах забіралі ў яго сена. Праз хвіліну ён торкнуў віламі ў бок сяржанту. Калі я ўпершыню з'явіўся тут, то штохвіліны асцерагаўся такога ўдару: у іх ва ўсіх былі такія вочы. Але потым супакоіўся. Гэта ціхманы і вельмі цярплівы народ [10, с. 355].

Сканцэнтраванасць на асобе апавядальніка, якая выражаецца праз лексічны паўтор займенніка я, дзеясловы руху, што перадаюць дзейны бок асобы апавядальніка, прамы парадак слоў у сказе, перавага апавядальных сказаў з'яўляюцца асаблівасцямі другога кампазіцыйнага тыпу ў творах У. Караткевіча.

Галоўная прыкмета **трэцяга тыпу** – гэта адсутнасць займенніка “я” і формаў першай асобы дзеяслова (адзнак вобраза апавядальніка) і наяўнасць стылістычна афарбаваных моўных сродкаў.

Словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі, якія маюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, таксама з'яўляюцца адной з асноўных прыкмет дадзенага тыпу:

Празрыстыя славянскія вочы, - быццам майскае неба ў ранішнім тумане, - тупы носік, румяны рот з мяккімі ямачкамі ў куточках вуснаў. І лепей за ўсё была каса. Таўшчынёю з руку, залацістая, як сухі ліст каштана [10, с.82].

Вобразная, насычаная мастацкімі тропамі мова – адна з галоўных адзнак трэцяга кампазіцыйнага тыпу:

І ніхто, нават маці, не разумеў, што здарылася за гэтыя дні дзіва: узышла на бацькоўскую байдую калючы і рэзкі падлетак, а цяпер плыве дарослая дзяўчына, што ўсё зразумела нейкімі глыбінямі душы.

Быццам зямля.

Драмала яна пад расталай вадой, была вязкая і спакойная. І раптам, сагрэтая сонцам, стала мяккай і цёплай, разварушыла ў сабе парасткі і толькі таго і чакае, каб прыйшоў нехта, са свістам шпурнуў з сьвяненькі васковыя зярняты, - і песня жаўрука прывітае яго прыход.

І цеплыня. І знямога. І крыкі пеўняў [10, с.82].

Адзнакай моўнай экспрэсіі выступае метанімія:

А ў Маскве зараз цішыня. Масква толькі пачынае ажываць. Пусцеюць дачы і маёнткі. На ліпах Няскучнага саду першыя жоўтыя лісцікі; з багатых, па-асенню, рынкаў даносіць пахам “валовых мордачак” (улюбёныя яблыкі маменькі) [10, с. 94].

Для трэцяга тыпу характэрны ўвасабленне і адухаўленне:

І раптам голас пяскаў нібы нехта адсек, і знемаганне разлілося над усімі, а жах распрасціёр свае крылы, таму што далягляд ужо зацягнуўся чырвона-чорнай смугой [10, с.153].

Пабочнае слова са значэннем няпэўнасці служыць для выражэння эмацыянальна-ацэначных адносін, указвае на аўтарскае стаўленне да выказанага. А лексічны паўтор слова *можжа* акцэнтуюе ўвагу на нявысветленасці прычыны смерці старога кніганошы:

*... Тураўца сустрэлі ўсяго праз тры тыдні пасля гэтых падзей. Стары схібіў, **можжа**, упершыню ў жыцці. А **можжа**, гэта і не было хібаю. **Можжа**, яму проста стала цяжка цягаць па нетрах і зарасніках цяжкі кораб [10, с.137].*

У мове твораў У. Караткевіча парцэляваныя канструкцыі выконваюць экспрэсіўную функцыю:

*І цішыня, цішыня ў шатах ліп. **Цішыня**[10, с.95].*

Выкарыстанне ўласна-аўтарскага мастацкага азначэння надае мове апавядання яшчэ большую экспрэсіўную афарбоўку:

*Пасадзіўшы жанчыну на плячо, ён нёс яе цераз рэчку, а пасля ўгору, на спадзісты, **шумна-зялёны** ад траваў адхон. Ён мог так несці яе вечна.*

Сонца ўставала за гарамі. Рукі жанчыны, якія ён трымаў у сваіх, былі ад ягоных прамянёў медныя [10, с.525].

Адзінкі лексікі з адценнем размоўнасці выкарыстоўваюцца для характарыстыкі персанажаў, акцэнтавання ўвагі на знешніх рысах, асабліва сцягах паводзін:

*Небарака замарыўся на працы (здымалі чорт ведае колькі дубляў) і нічога ўжо больш не хацеў. У перапынку ён знайшоў пад машынай лёд, накрыты скрынкаю, перакуліў яе і вельмі бадзёра – у спёку гэта добра – узяўся за справу: жэр гэты лёд, як дзеці марожанае, - аж **храбусцела** [10, с. 162].*

Аўтар выкарыстоўвае іронію, прызначэнне якой заключаецца ў выказванні за знешняй пачцівасцю звычайнай насмешкі:

*Рагачоўская грамада, усе мужы статэчныя і радцы, дзякуючы ім страцілі чалавечае падабенства. **Ужо нібы не чалавечая зборня сядзела ў радзе і на канале, а статак галінастых аленяў** [10, с.413].*

Выклічнікі і абрыў сказаў выступаюць паказчыкамі аўтарскай суб`ектыўнасці:

***Ах**, як тады ззяў Дняпро, калі яго, амаль непрытомнага, выносілі з кола ворагаў, адпушчаныя камандзірам палонныя. Звычайныя хлопцы аднекуль... **А**, ды не ўсё хіба адно – адкуль... [10, с.147]*

Ужыванне выклічнікаў, пабочных слоў, парцэляваных канструкцый, экспрэсіўна-ацэначнай лексікі, мастацкіх тропаў, абрыву сказаў вызначаюць стылістычныя асаблівасці трэцяга кампазіцыйнага тыпу.

У **чацвёртым кампазіцыйным тыпе** апавядальнік названы, адзначаны займеннікамі “я” і дзеясловамі першай асобы, да таго ж вылучаецца адпаведнымі моўнымі сродкамі.

Адзінкі гутарковай лексікі, якія прысутнічаюць у тэкстах гэтага кампазіцыйнага тыпу дапамагаюць раскрыць унутраны стан апавядальніка, яго душэўную ўзрушанасць, абуранасць, ахарактарызаваць іншы персанаж:

*“**Я п`яная свіння**, - паўтараў я, - нельга раскашаваць, калі іншаму дрэнна”. І так мне стала яе шкада, што я паспрабаваў заплакаць і... адразу зрабіўся цвярозым. Госці ўставалі з-за стала [10, с.244].*

*Я вырашыў ісці ў пачынак не раней, як агледзеўшы ўсё тут, і пайшоў па алеі. Чорт ведае, які **дурань** вырашыў насаджаць у такім змрочным месцы яліны, але гэта было зроблена, і дрэвы, якім было ніяк не менш за сотню год, зрабілі мясцовасць толькі трошкі больш прыемнай, ніж славуты лес Дантэ [10, с.199].*

*Сабою быў дзівосна гожа і пясчотны, а паводзін – самых заганных. **Хобаль, залётнік, піяка, задзіра, біток, бабздыр** несамавіты. Не было на ўсёй зямлі беларускай падобнага яму. Ляхі такіх завуць – “завалідрога”, а мы, людзі роду крывіцкага, “адарвірог”, бо некалі, кажучь, такі ў самога Люцыпара рог аддзерлі і зрабілі з яго келіх для пітва. Вады нальеш, і, сілаю самога рога, робіцца гарэлка. Я думаю – байкі гэта [10, с.411].*

Зварот да чытача, дзеясловы загаднага ладу ствараюць эффект дыялогу апавядальніка з чытачом:

Паважаны чытач, да гэтага самага месца я быў, так бы мовіць, суровым рэалістам у сваім апавяданні. Вы ведаеце, я не вялікі ахвотнік да раманаў у духу мадам Радкліф і першы не паверыў бы, каб хтосьці раскажаў мне такое. Тон майго апавядання рэзка мяняецца.

Паверце мне, каб усё гэта было выдумкай – я б выдумаў гэта зусім іначай. У мяне ж добры густ, а такога ніводны з паважваючых сябе раманістаў не насмеліўся б прапанаваць сур'ёзным людзям [10, с.203].

Фразеалагізмы, ужытыя ў мове апавядальніка, надаюць ёй экспрэсіўную афарбоўку:

*Але паўсюль – і толькі гэта рабіла лягчэйшай справу маю – я сустракаў увагу і дапамогу. І ў асобе малаадукаванага валаснога пісара, які пасля дасылаў запісы казак мне і Раманаву, і ў асобе дрыжачага за хлеб вясковага настаўніка, і (мой народ жыў!) нават у асобе аднаго губернатара, надзвычай добрага чалавека, сапраўднай **белай вароны**; ён даў мне рэкамендацыйны ліст, у якім загадваў пагрозай суровых захадаў чыніць мне ўсялякую дапамогу [10, с.179].*

Словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі выконваюць экспрэсіўна-ацэначную функцыю і паказваюць на прыхільнае стаўленне апавядальніка да персанажа або, наадварот, варожае, грэблівае:

*Я прывязаў каня да прывязі і падняўся на рыпучых прыступках у калідор, дзе кісла пахла папяровым пылам, чарнілам і мышамі. Дзверы ў канцылярыю, абабітыя пашарпанай цыратай, ледзь адарваў, так яны набраклі. Увайшоў і спачатку нічога не разгледзеў: такое скупое, у тытунёвым дыме, святло прабівалася праз вузкія **маленькія** вокны. Лысы скурчаны **чалавечак**, у якога ззаду з прарэхі выбіваўся **хвосцік** кашулі, узвёў на мяне вочы і лыпнуў імі. Тут я вельмі здзівіўся: верхняе паўека засталася нерухомым, а ніжняе закрыла ўсё вока, як ў жабы. Я назваў сябе [10, с. 306].*

Прыкметамі чацвёртага кампазіцыйнага тыпу ў творах У.Караткевіча выступаюць словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі, адзінкі гутарковай лексікі, звароткі, дзеясловы загаднага ладу, фразеалагізмы.

Такім чынам, у творах У. Караткевіча рэалізуюцца ўсе кампазіцыйныя тыпы мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка”. Кожны з гэтых тыпаў мае адметнае моўнае афармленне, якое выяўляе спецыфіку індывідуальна-аўтарскага стылю пісьменніка.

Спіс літаратуры

1. Виноградов, В. В. Литературный язык и язык художественной литературы / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1955. – № 4. – С. 4.

2. Виноградов, В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи. Доклад на IV Международном съезде славистов / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 1—51.
3. Виноградов, В.В. Проблема авторства и теория стилей / В.В. Виноградов. – М.: Гослитиздат, 1961. – 615 с.
4. Виноградов, В.В. О теории поэтической речи / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1962. – № 2. – С. 3—17.
5. Виноградов, В.В. О теории художественной речи / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1971. – С. 128, 190, 191.
6. Виноградов, В.В. О языке художественной литературы / В.В. Виноградов. – М.: Гослитиздат, 1959. – 122 с.
7. Валгина, Н.С. Теория текста / Н.С. Валгина. – М.: Логос, 2003. – 278 с.
8. Горшков, А.И. Русская стилистика / А.И. Горшков. – Москва: ООО “Изд-во Астрель”, 2001. – 367 с.
9. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту: вучэб. дапам. / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Бел. навука, 2002. – 223 с.
10. Караткевіч, У.: Выбраныя творы / У. Караткевіч. – Мінск.: Бел. кнігазбор, 2005. – 672 с.

Віялета Вашчыліна,
Тацяна Старасценка